

*З.Ж. Сенгирбаева*¹, Б.Р. Найманбаев²*

¹Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ докторанты,

Түркістан қаласы, Қазақстан, E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

*² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің т.ғ.д., профессоры,
Шымкент қаласы, Қазақстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru*

БАТЫС ЖӘНЕ ТМД ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ДЕПОРТАЦИЯ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Осы мақалада Кеңестік депортация саясатының тарихнамасының шетелдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелуі туралы мәселе жан-жақты қарастырылды. Әлемдегі қайта-қайта орын алған соғыстар мен азаматтық қақтығыстар, сонымен қатар табиғи апаттардың салдарында халықтарды қоныс аудару немесе депортациялау бір мезгілде ғана емес, ол ұзақ уақыт бойы жүргізілген құбылыс.

XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін депортация тарихын зерттеу кеңес тарихшылары үшін қиынға соқты, архив материалдарын алу мүмкіндігі болмады, тіпті бұл тақырыптарды зерттеуге тыйым салынған болатын. Сондықтан да бұл тақырыптарды зерттегендердің алғашқылары шетелдік ғалымдар болды. Тақырыптың хронологиялық шеңберіне және мәселелерді зерттеу географиялық шеңберіне сүйене отырып, барлық қол жетімді әдебиеттерді зерттеу объектісі бойынша біріктірілген 2 үлкен топқа бөлуге болады: КСРО ыдырағаннан кейінгі деректер 1991 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін және Шетелдік авторлардың еңбектері. 1980 жылдардың соңынан бастап ТМД мен Ресейден басқа да елдердің орталық, өңірлік мұрағаттарында құпия ретінде сақталған құжаттардың қорларына қол жеткізуге мүмкіндік берілуі көптеген ғалымдардың депортация саясатының тарихын зерттеуге деген қызығушылығын арттырды. Сондықтан да осы кезеңнен кейін зерттеулер мен ғылыми жұмыстар жарық көре бастады.

Кілт сөздер: депортация, тарихнама, КСРО, арнайы қоныс аудару, Қазақстан.

*Сенгирбаева З.Ж. *¹, Найманбаев Б.Р. ²*

¹ докторант МКТУ им Х.А. Ясауи, город Туркистан, Казахстан

E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

*² д.и.н., профессор Южно Казахстанского государственного педагогического университета,
г. Шымкент, Казахстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru*

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ДЕПОРТАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ЗАПАДА И СНГ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассмотрен вопрос об изучении историографии советской политики депортации в трудах зарубежных ученых. Неоднократные войны и гражданские конфликты в мире, а также миграция или депортация народов в результате стихийных бедствий происходят не только одновременно, но и долгое время.

До 80-х годов XX века изучение истории депортации ударило по советским историкам, не было возможности получить архивные материалы, и даже изучение этих тем было запрещено. Поэтому первыми, кто исследовал эти темы, были зарубежные ученые. Исходя из хронологических рамок темы и географических рамок исследования проблемы, всю имеющуюся литературу можно разделить на 2 большие группы, объединенные объектом исследования: данные после распада СССР с 1991 г. по настоящее время и работы зарубежных авторов. С конца 1980-х годов предоставление доступа к запасам документов, хранящихся как Секретные в центральных, региональных архивах других стран, кроме СНГ и России, повысило интерес многих ученых к изучению истории политики депортации. Поэтому после этого периода стали публиковаться исследования и научные работы.

Ключевые слова: депортация, историография, СССР, спецпоселение, Казахстан.

*Z.G. Sengirbayeva*¹, B.R. Naimanbayev²*

¹ doctoral student of IKTU named after K. A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

² Doctor of technical sciences, professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

SOVIET DEPORTATION POLICY IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE WEST AND THE CIS

Abstract

In this article, the question of the study of the historiography of the policy of Soviet deportation in the works of foreign scientists was considered in detail. Wars and civil conflicts that occur over and over again in the world, as well as the resettlement or deportation of peoples as a result of natural disasters, are not only simultaneous, it is a phenomenon that has been carried out for a long time.

Until the 80s of the XX century, the study of the history of deportation was a burden for Soviet historians, there was no opportunity to obtain archival materials, and even the study of these topics was prohibited. That is why foreign scientists were the first to study these topics. Based on the chronological framework of the topic and the geographical framework of problem research, all available literature can be divided into 2 large groups united by the object of research: data after the collapse of the USSR from 1991 to the present and works of foreign authors. Since the late 1980s, the fact that it was possible to access the funds of documents stored as secret in the Central, Regional Archives of countries other than the CIS and Russia has increased the interest of many scientists in studying the history of deportation policy. Therefore, after this period, research and scientific works began to be published.

Keywords: deportation, historiography, USSR, special resettlement, Kazakhstan.

Кіріспе. Еліміз өз егемендігін алып, тәуелсіз болғалы мемлекетіміз оңды-солын ажырата алатын ел ретінде оянып, өзін-өзі таныта бастады. Өзіміздің Отан тарихымызды жазу барысында тарихымыздың тәуелсіздік алғанға дейінгі орын алған жағдайларға байланысты айтылған ойымен, көзқарастарымен санасу, оның жетістіктері мен кемшіліктеріне әділ баға беру қажеттігі туындады.

Қазақстан КСРО-ның құрамында кезеңінде ел тарихымен байланысты зерттеуге тыйым салынған тақырыптар кездесіп жатты. Тек 90 жылдары өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Кеңес үкіметінің жүргізген солақай саясаты туралы кеңінен, ашық түрде зерттеліп жазыла бастады. Осындай ашық шынайы зерттеле бастаған көптеген тақырыптардың бірі 1930-1950 жылдары Кеңес мемлекеті жүргізген халықтарды депортациялау саясаты және оның қайғылы салдары туралы жазылған тақырыптар болды. Сталиннің жеке басқа табыну саясатының нәтижесінде кеңес халқына жасаған депортация саясаты ең маңызды оқиға ретінде белгілі болды.

Мақсаты. Осы зерттеу жұмысының басты мақсаты Кеңестік депортация саясатын ең алғашқылардың бірі болып зерттеген ТМД және шетелдік ғыламдардың еңбектеріне жан-жақты талдау жасау және оларды салыстыру.

Тарих ғылымы саласындағы қазіргі заманның өзекті міндеттерінің бірі КСРО-дағы депортациялау саясатының тарихын зерттеу болып табылады. XX ғасырдың соңына дейін депортация тарихын зерттеуге тыйым салынған болғандықтан, бұл тақырып туралы алғашқы тарихи зерттеулер батыс елдерінде зерттеліп, жүргізілді. 1956 жылы «Екінші дүниежүзілік соғыстағы неміс бесінші бағанасы» атты Луи де Ионгтың монографиясы АҚШ-та жарық көрді [1]. Монографияда автор Еділ немістерінің жер аударылуының себептерін талдауға тырысты, бірақ қажетті дерек көздер аз болғандықтан, ол мәселені толығымен түсіндіре алмады.

Зерттеу материалдары және әдістері. Бұл мақалада біз талданған осы мәселенің тарихы туралы айта отырып, бұл мәселе шетелдік зерттеушілердің назарын аударғанын және осы мәселе бойынша белгілі бір зерттеу жұмысы құрылғанын атап өтіп, бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Зерттеуде саралу, талдау, қорыту және тарихи-салыстырмалы, теориялық таным, тарихи зерттеу тәсілдері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. Жоғарыда айтылғандай, КСРО-да арнайы қоныс аудару жүйесінің тарихы бірнеше ондаған жылдар бойы кеңес тарихшыларына тыйым салу тақырыбы болды. Сондықтан бұл мәселе бойынша алғашқы зерттеу жұмыстары шетелде, 1960 жылы – «жазаланатын халықтарды» оңалту процесі басталғаннан үш жыл өткен соң пайда болды. Бұл «Кеңес халықтарының жер аударылуы» атты Роберт Конквесттің АҚШ-та жарияланған кітабы болды [2]. Кітапта автор өзінің нақты фактілеріне сүйенбесе де, ол алдымен осы «жазаланатын халықтардың» депортациясы мәселесіне оның хронологиясы мен статистикасы бойынша нақты ақпарат берді. Бұл мәліметтерде жер аударылған «құлақтардың» арнайы қоныстарындағы өмір салтының суреттері де бар. Мұндағы ең бастысы, автор

КСРО-дағы соғыс жылдарында жүзеге асырылған этникалық депортацияларды патшалық Ресейдің отарлық саясатының ажырамас жалғасы ретінде түсіндірді. Мұндай интерпретацияға автор өте тар дереккөздерге – кеңес мемлекетінде жарияланған ресми басылымдарға (оның ішінде әкімшілік карталар мен энциклопедиялық басылымдар, сондай-ақ 1926, 1939 және 1959 жылдардағы халық тізімдері), австриялық Батыс тұтқын-дарының нұсқауларына негізделген жұмысты көрді (мұнда шешендер еріп жүрді). Қазіргі уақытта автор-сол кездегі Кеңес мемлекетінің бірінші басшысы Н.С. Хрущевтің КОКП XX ғасырда жасаған құпия есебінің көптеген көшірмелері де оның кітабына енген.

Пайдаланылған дереккөздердің алуан түрлілігіне қарамастан бірінші болып КСРО-дағы халықтар депортациясының хронологиясына және тарихнамадағы депортация мәселелеріне байланысты кейбір фактілерге назар аударған Р.Конквест болды. Ол алдымен КСРО халықтары жер аударылған аумақтардың картасын жасай алды [3].

1972 жылы «Ресей тарихының атласы» атты Мартин Гилберттің алғашқы басылымы жарық көрді, сонымен қатар зерттеуде КСРО-дағы этникалық депортацияның негізгі бағыттары көрсетілген карталар болды. Бұл карталар 1941-1945 жылдардағы кеңес мемлекетіндегі депортацияны қамтыды.

А.Солженицынның «Гулаг архипелагының» жұмысы «біздің калонизацияның тарихы» тарауында баяндалған [4]. Сталиндік кезеңнің жер аударылуы мен арнайы елді мекендердегі жер аударылғандардың тағдыры Парижде жарияланған үш бөлімнен тұратын осы жұмыстардың арқасында батыс әлеміне кеңінен танымал болды. «ГУЛАГ архипелагы» мемуарлары журналистік сипаттағы шығарма болғандықтан, онда айыпталушылар саны туралы нақты сандар жоқ. Бұл әйгілі шығарма әлемнің көптеген әдеби тілдеріне жаппай аударылды және дәл осы жұмыстың арқасында әлемнің көптеген елдерінің халықтары сталиндік қуғын-сүргін саясаты туралы белгілі бір түсінікке ие болды.

Қарастырылып отырған жылдары шет елдерде жарияланған депортация саясатының тарихы туралы еңбектердің ішінде 1978 жылы Нью-Йоркте орыс тілінде жарық көрген (1979 жылы ағылшын тілінде жарық көрген) Кеңес мемлекетінің бұрынғы азаматы Александр Некричтің «жазаланған халықтар» кітабын да атауға болады [5]. Қолжазбаны автор әлі КСРО-да тұрған кезде яғни 1970 жылдардың басында дайындаған. А.Некрич Р.Конквесттен айырмашылығы, ол бұрынғы арнайы қоныс аударушылармен кездесіп, олардан ауызша және жазбаша ақпарат ала алды, арнайы депортация аймақтарына аттанды, сондай-ақ осы жерлерден материалдар жинады. А.Некрич өзінің кітабын жазу кезінде Екінші дүние-жүзілік соғыс тарихы мәселелері бойынша бірқатар кеңестік және батыс тарихшыларының еңбектерін, соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО-ның шалғай ұлттық аумақтарындағы партия құрылысының тарихын пайдаланды. Кітаптың жеке тарауында Қырым, Қалмақия және Солтүстік Кавказдан келген әртүрлі ұлт өкілдерінің жер аударылуы, КСРО-ның әртүрлі аймақтарындағы «жазаланған халықтардың» өмірі, олардың иммигранттардың ерекше мәртебесі және, сайып келгенде, олардың Отанына оралу процестері көрсетілген. Бұл кітапта КСРО-дағы алғашқы этникалық депортациялардың тарихы аз зерттелген ғылыми мәселе және жеке мәселе ретінде зерттелген деп айта аламыз. Тағы да айта кету керек, Р.Конквест пен А.Некрич «жазаланатын халықтар» мәселесін ғылыми зерттеудің алғашқы нысаны ретінде алға тартты және осы мәселені зерттеуге алғашқы қадам жасады.

Батыс тарихшылары Корейлерді КСРО-ның Қиыр шығыс өңірлерінен Қазақстанға және Орта Азия республикаларына күштеп жер аудару туралы мәселені зерттеді, атап айтқанда кәрістерді мәжбүрлеп көшіру мәселесін алғашқылардың бірі болып қозғаған В.Коларз болды. Ол Қиыр Шығыс өңіріндегі мәжбүрлеп жер аудару қарсаңында ішкі және сыртқы саяси процестерге шынайы баға бере алды. Хельсинки университетінің профессоры Ко Сон Мунинг монографиясында кеңестік корейлердің этномедициналық өмірінің тарихы әлдеқайда кең спектрде зерттелген, сонымен бірге олардың Қазақстан мен Орталық Азияға депортациялануы туралы мәселе қамтылған. Кітап негізінен кәрістердің Орталық Азияға жер аударылуының 50 жылдығына арналып жазылды.

1980 жылдардың аяғынан бастап КСРО-ға депортация тарихы проблемасына қызығушылықтың күрт артуы Ресей Федерациясы мен ТМД-ның басқа да елдерінің орталық және өңірлік мұрағаттарында құпия қорлардың ашылуы себеп болды. Дәл осы кезеңнен бастап депортацияға арналған көптеген ғылыми зерттеулер жариялана бастады. 1980 жылдардың аяғынан бастап қазіргі уақытқа дейін КСРО мен Ресей Федерациясында халықтар мен арнайы қоныс аударушыларды депортациялау мәселесі бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы батыс елдерінде осы проблема бойынша құрылған зерттеу жұмысын іс жүзінде жойды. Бұл мәселе бойынша белгілі бір зерттеу жұмыстары кейінгі жылдары, негізінен Германия Федеративтік Республикасында (ГФР) және АҚШ-та жүргізіледі. Неміс тарихшылары А.Айсфельд, В.Гердт, В.Кригер, В.Бруль негізінен Еділ немістерінің жер аударылу тарихымен айналысты, С.Мерль [6] «Құлақтарды қуып шығару» тарихын зерттеген. Д.Дальман мен Г.Хиршфельд өндеген жұмыс зерттеуші тарихшылардың ерекше назарына лайық. Бұл кітапта 1995 жылы Германияның Мюльхайм қаласында өткен тарихнама

мәселелері жөніндегі халықаралық конференцияда дәрістер жинақталған. Конференция ұлттық социализм тарихы мен сталинизмнің пайда болуы, оның себептері, мәні, салдары, сондай-ақ осы екі жүйе кезінде болған жаппай қырып-жою және жаппай көші-қон тарихы туралы кең және жан-жақты талқылауға бағытталған. Конференцияда өткен дәрістердің едәуір бөлігі қылмыстық лагерлер жүйесіне, адамдарды мәжбүрлі еңбекке жұмылдыру мәселесіне, яғни негізінен депортацияға және бұрынғы КСРО мен Германиядағы халықтарды мәжбүрлеп көшіруге арналды. Сондай-ақ, есептер Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Беларусьтан, Украинадан және Молдовиядан жер аударылған және күштеп жер аударылған адамдардың тағдыры туралы есептерді қамтиды.

КСРО-да сталинизм дәуіріндегі халықты жаппай репрессиялау және депортациялау саясаты Стивен Куртуа бастаған француз тарихшылары жазған «коммунизмнің қара кітабы: қылмыс, террор, репрессия» кітабында егжей-тегжейлі және жан-жақты талданды [7].

Халықтарды депортациялаудың көптеген және алуан түрлі көзқарастарына сыни талдауды американдық ғалымдар жүргізді, атап айтқанда М.Гельб (корейлерді, финдерді және басқа да кішігірім ұлттарды депортациялау бойынша зерттеулер), П.Холквистнинг (негізінен, бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, сондай-ақ большевиктік Ресейдің алғашқы жылдарында патшалық Ресейді депортациялау саясаты) зерттеуді жүргізді.

XX ғасырдағы Еуропадағы этникалық тазарту мәселелері, сондай-ақ шешендер, ингуштар, қырым татарларын депортациялау Норман Неймарк, Терри Мартин және Брайан Уильямстың зерттеулерінде жалпы тұрғыда айтылды.

Осы авторлардың әрқайсысы ғылыми айналымға енгізілген ресей мұрағаттарында сақталған осы тақырып бойынша көптеген құжаттар мен материалдарды сыни тұрғыдан зерттеді. Брайан Уильямстың монографиясында 1944 жылы депортация мәселесі Қырым татарларын мәжбүрлеп көшіру тарихына бағытталған. Норман Неймарк туралы айтатын болсақ, оның зерттеуінде әр түрлі уақытта және әртүрлі мемлекеттерде жүргізілген мәжбүрлі көші-қон және депортация проблемасына қатысты салыстырмалы талдау, кеңес дәуірін депортациялау жағдайында келесі қорытындыға келеді: «...шешендерді, ингуштар мен Қырым татарларын мәжбүрлеп көшіру Сталин бастаған басшылықтың осы халықтарға геноцид тағайындау мақсатын, яғни толық жоюды көрсетпеді. Бұл жағдайда адамның физикалық құтқарылуы жағдайында ұлт түбегейлі жойылып, басқа халықтармен ассимиляцияланады деп қарастырылды. Сталин-дік кезеңнің депортациясы бұл тұрғыда Гитлердің толық жойылу саясатынан, яғни яхудиттер мен сығандарға қолданған геноцидінен ерекшеленеді» [8].

Сонымен, КСРО-да халықтарды депортациялау мәселесі бойынша батыс елдерінде жүргізілген зерттеу жұмыстарының талдауы шетелдік ғалымдардың осы мәселенің тарихнамасын байыта түскенін көрсетеді. Осы тақырыпта зерттеулер жүргізе отырып, Батыс зерттеушілері деректер базасының тым шектеулі болғанына қарамастан, алдымен бұл мәселені зерттеуге жол ашты және осы мәселе бойынша шындыққа жақын хронологиялық және статистикалық мәліметтерді ұсынды. Олар сонымен бірге КСРО-ның этникалық депортация аймақтарының картасын салыстырмалы түрде дұрыс жасады. Батыс тарихшылары өздерінің дәстүрлі зерттеу әдістеріне сүйене отырып, осы тақырыпта жүргізген зерттеулерінде көптеген естелік материалдарды қолданды. Кейінірек, тираникалық жүйе құлағаннан кейін және Ресей мұрағат-тарында сақталған құжаттарды «өте құпия» белгісімен пайдалану мүмкіндігі пайда болғаннан кейін, олар депортация саясаты бағытында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жаңа деңгейге көтерді. Сондықтан бүгінде батыс елдерінде осы мәселе бойынша ауқымды зерттеу жұмыстары жалғасуда.

Кеңестік кезеңнің тарихнамасында халықтарды күштеп көшіру, жаппай этникалық депортациялау тарихы бойынша арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілген жоқ. Себебі депортация тарихын зерттеу режимге «жазаланатын халықтар» көшірілген аумақтардағы өзінің тарихи тағдырын зерттеуге мүмкіндік бермеді.

Кеңес заманындағы халықтардың жаппай жер аударылуы деспотикалық режимнің ең қорқынышты стратегияларының бірі болды және Сталин басқарған Кеңес басшылығы тіпті осы саясат арқылы белгілі бір жағымсыз мақсаттарды көздеді. Сондықтан депортацияға байланысты барлық жұмыстар мен құжаттар құпия сақталды. Бұл ақпараттың кішкене бөлігін ашу Кеңес мемлекеті мен оның басшылығының пұйнайы жетістіктерін ашуға жеткілікті болар еді. Сондықтан кеңес мемлекетіндегі халықтарды депортациялау жөніндегі алғашқы зерттеу жұмысы батыс елдерінде болды.

1980 жылдардың аяғында әлеуметтанудағы, оның ішінде тарих ғылымындағы дүниетаным біршама өзгерді. Бұл тұрғыда ол ғылыми зерттеулерде саясаттанудан, идеализациядан және догматизмнен бас тартуда өз көрінісін тапты. Зерттеушілер мен қоғам мүшелерінің санасында тарихи құндылықтарды қайта бағалау, КСРО-дағы социалистік құрылыстың теориясы мен тәжірибесіндегі проблемаларға

объективті жауап іздеу идеясы пайда болды. 1980 жылдардың аяғында зерттеушілерге пайдалану мүмкін болмаған кейбір мұрағаттық құжаттардан құпиялылық белгісін алып тастау ғана қалады.

Бұл тарихи шындық негізінде КСРО-дағы халықтардың мәжбүрлі көші-қоны мен жер аударылу процесін талдауға жағдай жасады.

1930-1950 жылдардағы «Қайта құру» жылдарындағы ашықтықтың нәтижесінде жаппай қуғын-сүргінге, халықтардың жер аударылуына және оның ауқымының проблемаларына арналған алғашқы ғылыми мақалалар жарық көрді. Бұл мақалалар негізінен әртүрлі естеліктерге сүйене отырып жазылды, халықтардың жер аударылуына баса назар аударылды. Депортацияланған халықтардың саны да нақты мәндерге негізделмегендіктен, катагонияның ауқымы шамадан тыс жоғары екендігі көрсетілді.

Осы жылдары тарихнамада үлкен маңызы бар жаңа зерттеу құрылды. Олар қақтығыс пен тыңдау процесін, сондай-ақ ойлау мен ғылыми білімнің жаңа деңгейіндегі депортация мәселесін қамтыды. Мұндай жұмыстардың мазмұнын жалпы біріктіретін О.В.Волобуевтің, С.В.Кулешовтың, В.П.Даниловтың, Н.В.Теповтың мақалалары. Оларға сөз байласу мен құлақ асудың қуғын-сүргін нысандары, мәжбүрлі көші-қон, сыни талдауға ұшыраған, сұратылған, Одақтың шалғай өңірлеріне жер аударылған отбасылар саны туралы жаңа деректер, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатына жаңа баға беру жатады.

1989 жылдың ортасында КСРО Ғылым Академиясының тарих бөлімінің зерттеушілер тобына Сталин дәуірінің саяси режимдерінің ауқымын анықтау үшін орталық мемлекеттік мұрағаттың құпия құжаттарын пайдалануға рұқсат берілді. Содан кейін бұл құжаттардан «өте құпия» деген белгі алынып, оларды пайдалану үшін барлық зерттеушілерге ашылды. Нәтижесінде, өткен ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы жылдарының басында баспасөз беттерінде «тыйым салынған тақырыптың» кейбір мәселелері мен аспектілері бойынша бірқатар зерттеулері жарияланды, бұл тақырыптың тарихнамасын едәуір байытта түсті. Ең бастысы, бұл зерттеулер депортация мәселесіне деген көзқарасты толығымен өзгертті және осы мәселені зерттеушілердің қызығушылығын тудырды.

В.Н.Земсков, Н. Ф.Бугай және басқа зерттеушілердің мақалаларын бірінші тарауларын атап өту керек. Оларға күштеп депортациялау саясатының әдістерін сыни талдау, Одақтың әртүрлі аймақтарына жер аударылған еврей отбасыларының саны, жер аударылған халықтардың саны туралы жаңа ақпарат, сондай-ақ 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатын жаңа бағалау кірді.

Бұл зерттеулерде көтерілген мәселелер бүкіл одақ аясында қарастырылып, негізінен статистикалық сипатта болғанына қарамастан, олар Орталық Азияның Еңбек елді мекендеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы «ерекше жер аударылған адамдардың» саны туралы кейбір ақпаратты қамтыды.

КСРО ыдырағаннан кейін және тәуелсіз республикалар құрылғаннан кейін «жазаланатын халықтар» мәселесін зерттеу жаңа әдістеме негізінде және кең көлемде басталды. 1992 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін ТМД елдерінде, негізінен Ресей Федерациясында, арнайы қоныстардағы халықтар мен олардың өмірін депортациялау мәселелеріне арналған көптеген зерттеулер құрылды және олар осы тақырыптың тарихнамасын байытты. Арнайы сәлемдемелер құбылысына байланысты бұл басылымдарды бірнеше топқа бөлуге болады.

Зерттеуші Н.Ф. Бугайдың НКВД-ИМ мұрағатының материалдарына негізделген мақалалары негізінен жекелеген халықтарды депортациялауға немесе депортацияға ұшыраған халықтар тарихының нақты мәселесіне арналған.

Зерттеуші В.Н. Земсков өз зерттеулерінде ГУЛАГ құрамына кіретін арнайы елді мекендер жүйесінің жұмысындағы құрылымдық өзгерістерді зерттеді.

Орыс зерттеушісі В.Н. Земсковтың 1930-1960 жылдардағы кеңестік мемлекеттегі «Масак өскіндері» атты үлкен монографиялық зерттеуі, елдегі әртүрлі ұлттардың жер аударылуы, олардың арнайы елді мекендерде орналасуы, ұлттық құрамы, еңбек қызметі туралы мәліметтердің кең спектрі болды [9]. Бұл зерттеу жұмысы КСРО-дағы арнайы колониялардың тарихын басынан аяғына дейін қамтиды, мәселе әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан талданды. Зерттеу арнайы сәлемдемелер контингентінің саны мен орналасуы туралы мәліметтердің өте кең спектрін қамтиды, олардың арасында Орталық Азия республикаларында, соның ішінде Қазақстанда арнайы сәлемдемелерге қатысты ақпараттың маңызы зор.

1980-1990 жылдар аралығында КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда күштеп қоныс аударуға ұшыраған халықтарға қарсы жаппай қуғын-сүргінге байланысты құжаттар құпиялығы ашуға рұқсат берілді. Осы тақырыптағы алғашқы еңбектер жарыққа шығарыла бастады, соғыс алдындағы және соғыс жылдарындағы халықтардың жер аударылуының тарихы мен ауқымын ашатын жұмыстар көптеп пайда болды. Ұзақ уақыт үнсіз қалған халықтарды депортациялау фактісінің өзі, сол құпиялылық жылдары ресми жарияланымдарда Қазақстанға 500 мың адамның келгені туралы ғана айтылды, «эвакуацияланғандардан басқа» - халықтарды күштеп көшіру мәселесіне қатысты сол кездегі рухта

абстрактті ескерту жасалды. 80-ші жылдарға дейін қазіргі дағдарыстық халықаралық жағдайға, соғыс уақытындағы жағдайларға байланысты халықтың көп бөлігін мәжбүрлі шара ретінде көшіру туралы стереотиптер таратылды.

КСРО-ның жер аударылған халықтарының тарихын зерттеудің алғашқы әрекеттерінің бірі А.М.Некрич болды. Оның еңбегімен жұртшылық 90-жылдардың басында ғана таныса алды. Өз жұмысында А.М. Некрич депортация халықаралық дағдарыс жағдайында, соғыс уақытындағы жағдайлар кезінде жасалған кездейсоқ әрекет емес деп тұжырымдады, өйткені ол соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында да жүзеге асырылды. Ол сондай-ақ халықтарды көшіру операцияларын жүргізу тетіктерін ашады, олардың ел бойынша саны және еңбек өндірісіне қатысуы туралы ақпарат береді.

Жеке халық өкілдерін депортациялау тарихы орыс тарихшыларының еңбектерінде толыққанды көрініс тапқан. Атап айтқанда В.Н. Земсков, Н.Ф. Бугайды еңбектері. В.Н. Земсков 1940-1945 жылдардағы еңбек қоныс аударушылардың тарихын аша отырып, олардың саны мен Қазақстан облыстары бойынша қоныстану географиясы туралы деректерді келтіреді [10]. Қазақстан тарихын зерттеу үшін Қазақстанға жер аударылған арнайы қоныс аударушылар туралы статистикалық мәліметтер үлкен маңызға ие. Н.Ф. Бугай өз еңбектерінде алғаш рет ғылыми айналымға «арнайы папкалар» деп аталатын мұрағат материалдарының жаңа циклын халықтардың депортациялануымен байланысты Берия мен Сталиннің жеке келіссөздері мен хат-хабарларын ғылыми айналымға енгізді. Еңбекте депортацияның масштабы, мәжбүрлі еңбектің күрделі жүйесі, арнайы қоныс аударылғандардың қиын ақуалы, олардың мәртебесі көрсетілген.

Жоғарыда аталған авторлардың халықтар депортациясы тарихы бойынша алғашқы ғылыми жарияланымдары жаңа ғылыми зерттеулердің негізіне айналды.

Бұл мәселені шешуге қазақстандық ғалым академик М.Қ. Қозыбаев үлкен үлес қосты. Бірінші рет өзге ұлттарды Қазақстан территориясына депортациялауды тарихы 10 сыныптар үшін «Қазақстан тарихында» жарияланды, ал «Қазақстан тарихы бойынша хрестоматияда» осы халықтардың қайғылы тағдырлары туралы баяндайтын құжаттардың үлкен топтамасы жарияланды. Тақырып М.Қ.Қозыбаевтың басқа да еңбектерінде көрініс тапты, онда Қазақстанға жер аударылған халық саны туралы ауқымды мәліметтер берілген.

30-шы жылдары Қазақстанға тұтас халықтарды күштеп қоныс аударумен байланысты фактілерді көрсету кезінде корей авторларының «Ресейдің корей халқын 30-40-шы жылдары депортациялау туралы Ақ кітап» ұжымдық жұмысы үлкен көмек көрсетті. Бұл ғылыми-деректі басылымда бірегей құжаттар жарияланды. Олар Қиыр Шығыс өлкесінің аумағынан корейлерді мәжбүрлеп көшіру әдістері, оларды шығару орындарында тұрмыстық және тұрмыстық орналастыру туралы бай нақты материалдар береді. Бұл жұмыста алғаш рет кәрістерді күштеп көшіру үшін негіз болған құжат жарияланады. Ондағы Қазақстан бойынша материалдар жалпы және шектеулі сипатқа ие.

Кейінірек жаңа зерттеулер пайда болады, онда депортацияланған корейлердің проблемалары бойынша мұрағаттық құжаттар маңызды орын алады. Г.В. Канның «Қазақстан кәрістері» кітабы мұрағаттық материалдар негізінде кәрістердің қоныстануы туралы әңгімелейді. «Қазақстан кәрістерінің тарихы мен мәдениеті» атты еңбегінде корейлердің Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақстанға жер аударылуын, олардың шаруашылық орналасуын, демографиялық процестерін және Г.Ким мен Д.Меннің рухани мәдениетінің дамуын зерттей отырып, мұрағат құжаттары кеңінен қолданылады [11].

1992 жылы Алматыда «Қазақстанның Кеңестік корейлері: энциклопедиялық анықтамалық» басылымы жарық көрді. Еңбекте Қазақстанның 360-тан аса кәрістер туралы мәліметтер жинақталған. Бұл Қазақстандағы кәрістердің түрлі салаларындағы жетістіктерін жүйелеуге талпыныс жасаған алғашқы жұмыс болды.

1995 жылы Г.В. Канның «Қазақстан кәрістерінің тарихы» атты кітабы жарық көрді, ол Қазақстан кәрістерінің тарихын ең толық ғылыми-құжаттық зерттеу болып табылады.

90-шы жылдардың соңында Қазақстан корейлерінің тарихын өңірлік деңгейде зерттеу басталатынын атап өткен жөн. Ж.У. Көбжасарованың «Каспий теңізіндегі корейлер» атты жұмысы Гурьев облысындағы корейлердің тарихын зерттеудің нәтижесі болып табылады, онда автор корейлердің Қиыр Шығыс өңірінен депортациялануын, олардың қоныстануын, шаруашылық құрылымын сипаттайды.

Осылайша, кәрістердің Қазақстан аумағына жер аударылу тарихын зерттеу бойынша ауқымды және жан-жақты тарихнама бар екенін атап өтуге болады.

Неміс халқының Қазақстанға қоныс аудару мәселелері де зерделенді. Қазақстандағы немістердің тарихы негізінен мақалалар мен кітапшалар түрінде ұсынылған, бірнеше кандидаттық диссертациялар қорғалған, деректі жинақтар жарық көрген. Неміс тілінде К.Эрлихтің «Живое наследие» монографиясы жарық көрді. Соңғы жылдары аймақтық деңгейде Л.А. Будгарт мәселеге өте жемісті қосылды. Бүгінгі

таңда көптеген ғылыми-зерттеу мақалалары мен жарияланымдары белгілі, атап айтқанда Қозыбаев М.К. «КСРО-дағы мәжбүрлі еңбек: Қазақстанның Отан қорғаудағы еңбеккерлері»; «Құжаттардағы орыс немістерінің тарихы (1763-1992 жж.)»; В.Э. Кригер, А.Н. Фризен «Кеңестік немістер тарихынан»; М.П. Лайгер «Қазақстан немістерінің әлеуметтік-мәдени дамуы: ғылыми-аналитикалық шолу», «Тарихтың бетбұрыс кезеңдеріндегі КСРО немістерінің тағдыры». Сонымен бірге, неміс диаспорасын зерттеуге ғылыми конференциялардың тұрақты түрде өткізілуі үлкен серпін береді, оның ішінде «Кеңес халық-тарының бауырлас отбасындағы немістер», «Қазақстан немістерінің тарихы, білімі және мәдениеті», «Орталық Азия немістерінің тарихы». Көбіне аталған конференциялардың материалдары жеке жинақтар түрінде жарияланады.

ҚР Президентінің мұрағаты шығарған «Қазақстан немістерінің тарихынан» құжаттар жинағының шығуына байланысты неміс қоныс аударушылары туралы дерекқор айтарлықтай байыды. Жинақта немістердің қазақ және орыс халықтарымен тарихи өзара іс-қимылының кең мәнмәтінінде Орталық Азия-дағы неміс қатысуының проблемалары қарастырылады, олардың экономиканы, білім беруді, мәдениетті дамытуға қосқан үлесі жан-жақты баяндалады, немістердің әртүрлі ұрпақтарының жаңа ортада этно-мәдени бейімделу ерекшеліктері ашылады. Жарияланған құжаттар 30-шы жылдардың басында Қазақ-станның неміс колонияларында саяси қуғын-сүргіндердің өту механизмін көрсетеді.

Бұл басылым құжаттарының үштен бірі немістердің республикада қабылдануы мен орналасуын, олардың экономикалық орналасуын, еңбек армиясына жұмылдыру процесін, құқықтық мәртебесін көрсетеді.

Немістердің тағдырын Г.Бельгер, К.С. Алдажұманов, И.В. Ерофеева, Ж.Қасымбаев, В.Ауман, В.Чеботарева жақсы қарастарған.

Сонымен бірге, Қазақстанның жекелеген депортацияланған халықтарының тарихын кейде, ең алдымен, бейресми деңгейде, ал соңғы уақытта ұлттық-мәдени орталықтар зерделеуде. Мысал ретінде «түрік» республикалық түрік қоғамының төрағасы Т.А. Курдаевтың «Халық естелігі кітабы» атты жұмысын келтіреміз, онда ТМД түріктерінің қиын тағдыры баяндалады.

Қазақстанға Польшадан келген депортацияларғандар туралы К.С.Алдажұмановтың «Халықтарды Қазақстанға депортациялау», С.Жаманқұлов «30-жылдары Қазақстандағы поляктар», Л.Михайлова «Олар-ды тауарлық вагондарда мал сияқты алып жүрді» және т.б. үлкен үлес қосуда. Сондай-ақ, С.М. Машимбаев пен Л.Т.Иисованың «Қазақстандағы поляк қоныс аударушыларының тарихы мәселесі (1936-1946 жж.)» атты бірлескен еңбегін атап өткен жөн. Поляктарды зерттеу бойынша «Алыстағы далада. Қазақстанда поляктар». Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты дайындаған «Қазақстандағы поляктар тарихынан (1936-1956 жж.)» құжаттар жинағы шығарылды. Айта кету керек, ҚР Президенті мұрағатының қызметкерлерінің күшімен шығарылған үш томдық жинақтың ақпараттық көзі кең.

Ал басқа халықтарға - шешен-ингуш, күрд, қарашай, балқар, Қырым-татар және басқаларға қатысты - әлі де маңызды басылымдар жоқ. А.Ураловтың (А.Авторханова) «Өлтірушілік - шешен-ингуш халқын өлтіру» атты жеке жұмыстары ғана белгілі, онда автор жартысы Сталиндік ұлттық саясат, яғни депорта-ция нәтижесінде жойылған Кавказ халқының тағдыры туралы әңгімелейді, таулы шешендердің жойылуының негізгі себептерін көрсетеді, сондай-ақ қоныс аудару себептерін ашады. Кавказ халықтарының қоныс аудару тарихын зерттеуде «Ақ кітап» жинағы үлкен көмек көрсетті (1944-1957 жылдардағы шешендер-ингуштардың қоныс аудару тарихынан). Естеліктер, мұрағаттық материалдар, фотоқұжаттар)».

1996 жылы З.Шахбиевтің «Шешен-ингуш халқының тағдыры» кітабы жарық көрді, онда бүкіл тарау шешендер мен ингуштарды көшіруге, ата-бабаларын қалпына келтіруге және отанына қайтаруға арналған. Сирек кездесетін деректер мен деректі материалдар негізінде автор шешен-ингуш халқының тарихи өткенінің даму көздерін жан-жақты зерттейді.

Қазақстан аумағына депортацияланған халықтар халқының саны туралы мәліметтер К.С.Алдажұманов, Е.К.Алдажұмановтың еңбегі «Халықтарды депортациялау - тоталитарлық режимнің қылмысы» деген жұмыста көрсетілген.

Арнайы қоныс аударылушыларды жер аударудың негізгі орны Орталық Қазақстан болғаны белгілі, онда ГУЛАГ филиалдарының бірі - Карлаг орналасқан, ол арқылы саяси себептер бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған жүздеген мың тұтқындар өткен. Мәжбүрлі қоныс аударушылардың еңбегі көмір-металлургия өнеркәсібінде, ауыл шаруашылығында және т.б. пайдаланылған. Жұмыста Қарағанды көмір бассейнінің шахталарында көмір өндіруде және құрылыста қамаудағылардың еңбегін пайдалану туралы мұрағаттық мәліметтер өте көп. Карлаг-ты құрудың басты мақсаттарының бірі Қазақстанның көмір-металлургия өнеркәсібі үшін ірі азық-түлік базасын құру болды.

Соғыс жылдарындағы Қазақстанның экономикалық дамуының тарихнамасы елеулі. Осыған байланысты Ж.Б.Абылхожиннің 30-40 жылдардағы республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы

талданатын «XX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының очерктері» атты жұмысы белгілі бір қызығушылық тудырады, алғаш рет қазақстандық тарихнамада «лагерлік экономика» және қамаудағы-лардың еңбегін пайдалану қарастырылады. Депортацияланған халықтар лагері экономикасын құрудың белсенді қатысушылары болғаны белгілі. Бұл туралы алғаш рет еңбекшілер съезі кезінде М.Қозыбаевтың баяндамасында айтылды. Сонымен қатар, бұл проблема М.Қозыбаев пен Н.Едігеновтің «Жеңіс үшін еңбек» монографиясында «Тоталитарлық режимдегі мәжбүрлі еңбек» бөлімінде көрініс тапты.

XX ғасырдың 80-90-шы жылдары ғалымдарды тарихи-демографиялық зерттеулер қызықтырады. 30-50 жылдар кіші халықтардың, ең алдымен жер аударылғандардың демографиялық апат кезеңі болғандығы белгілі. Осы мәселе бойынша негізгі жұмыстардың бірі М.Х. Асылбеков пен А.Б. Ғалиевтің «Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1980 жж.)» кітабы болып табылады, онда 1926 және 1936 жылдардағы, сондай-ақ 1939 және 1959 жылдардағы Бүкілодақтық санақтар деректері бойынша негізгі этностар санының талдауы ұсынылған. Бұл жерде соғысқа дейінгі және соғыс жылдарындағы күштеп қоныс аудару тарихы егжей-тегжейлі баяндалады, бірақ халықтарды депортациялаудың республикадағы әлеуметтік-демографиялық процестерге әсері туралы айтылмайды. А.Н. Алексеевтің «1920-1990 жылдардағы Қазақстан халқы» атты жұмыста республика халқының саны мен ұлттық құрамының динамикасын, сонымен қатар халықты қоныстандыру мәселелерін қарастырады. Бірақ автор кейбір халықтарды Қазақстанға депортациялау кезеңдерін, ауқымын ғана шолып ашып, күштеп көшіру салдарынан қалыптасқан 1941-1945 жылдардағы этнодемографиялық жағдайды көрсетеді.

КСРОдағы мәжбүрлі жер аудару мәселелері батыс зерттеушілерінің еңбектерінде айтылды, себебі Кеңес елінде социалистік қоғам құру идеясын адамзат тарихындағы прогрессивті құбылыс ретінде түсіндіруге болмайды деп қарады және оны кеңес тарихшылары ресми идеологиясы аясында қарастырды.

Р.Конквесттің «Үлкен террор» жұмысында КСРО-дағы тоталитарлық режимнің шындықтарын жаңғырту репрессияның ауқымы туралы пікірталастарға негіз болды. Алайда, ол берген мәліметтер автор негізінен эмигрант баспасынан алынған мәліметтерді қолданғанына байланысты айтарлықтай асырылған.

Отандық тарихнамада XX ғ. 80-ші ж. бастап баспасөз беттерінде сталинизмнің мәні туралы көптеген жарияланымдар пайда бола бастады. Осы кезеңде жаппай қуғын-сүргін ауқымы туралы ақпаратты қамтитын бірқатар жинақтар, мақалалар мен монографиялар жарыққа шықты.

КСРО ыдырағаннан кейін тоталитаризмнің әртүрлі аспектілерін зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Бұл тақырып Э.Баталов, Ю.Борисов, А.Голубев және басқалар сияқты зерттеушілердің назарын аударды [12].

Тоталитаризм проблемасын зерттеуге Қазақстан ғалымдары елеулі үлес қосты. 90-шы жылдардың басынан бастап К.С. Алдажұманов, М.К. Баймаханов, С.Ділманов, М.Р. Қозыбаев, А.Н. Нысанбаев және басқалары өз еңбектерін қаралып отырған мәселенің түрлі аспектілеріне арнады. Тоталитаризмнің салдары ғылыми-теориялық конференцияларда, дөңгелек үстелдерде және семинарларда айтылды. Бұл тұрғыда К.Нүрпейісовтің «Халық үнсіз емес» кітабы үлкен қызығушылық тудырады.

Алайда, осы мәселеге кең қызығушылықтың болуына қарамастан, Қазақстан аумағына халықтарды депортациялау туралы көптеген зерттеулер жүргізген кезде олардың қоныстану аудандары халқының ұлттық және әлеуметтік құрамының өзгеруіне әсері, елдің экономикалық әлеуетінің көтерілуіндегі рөлі мен орны (еңбек армиясы) жеткілікті түрде ашылмағанын атап өткен жөн. Депортацияланған халықтарға медициналық қызмет көрсету, оның республикадағы эпидемиологиялық жағдайға әсері сияқты мәселе де қозғалмайды. Біздің республикамызда тұратын депортацияланған халықтардың мәдени тарихын зерттеу мәселесі де өз зерттеулерін күтуде.

Депортация мәселесінің ұйымдастырушылық аспектілері де бар. Қазақстандағы этнодемографиялық жағдайды өзгерткен республикаға жер аударылған халықтар туралы, «лагері экономикасы» және КСРО-ның барлық халықтарының өкілдері жиналған одақтық маңызы бар концлагерьлер туралы тақырып та «ақ дақ» болды. М.Қозыбаев: «ТМД елдері басшыларының алдына депортацияланған халықтардың Отан алдындағы кінәсіздігі туралы бірлескен саяси мәлімдеме қабылдау туралы мәселе қою керек. Құжатта бүкіл халықтарды депортациялау кезінде жүйе әскери-саяси мотивтерді басшылыққа алғаны, патшалық-тың отарлық билігінен, кеңестер жанындағы жаппай қуғын-сүргіннен зардап шеккен шағын халықтар жаудың жағына өтуі мүмкін деп қорққаны көрсетілуі керек. Бұл жүйе басшыларының логикасы болды, өйткені олар соғысқа дейінгі жылдары жасаған әрекеттерінің ауырлығын білді».

Қорытынды. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік жылдарында отандық тарих ғылымы

көпұлт-ты республика тарихының көптеген негізгі мәселелерін, соның ішінде біз зерттеп жатқан мәселелерді зерттеуде серпіліс жасады.

Жалпы, қазіргі уақытта Қазақстанда сталиндік депортация тарихын зерттеумен қатар, Орталық Азия, оның ішінде Қазақстанға жер аударылған және депортацияланған халықтардың өмірі мен еңбек қызметі тарихы бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілуде, осыған байланысты ғылыми айналымға жаңа ақпарат енгізілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ионг Л. *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*. - Москва: ИИЛ, 1958.
2. *Conquest R. Soviet deportation of nationalities*. – London – New York. 1960.
3. Поболь Н.Л., Полян П.М. *Сталинские депортации. 1928-1953*. - М., 2005. – С. 14-15.
4. Солженицын А.И. *Архипелаг Гулаг: опыт художественного исследования. В 3-х томах и 7 частях*. – Париж, 1973-1975.
5. Некрич А. *Наказанные народы*. – Нью-Йорк: Хроника. 1978. (*Nekrich A.M. The punished peoples. New York, 1979.*)
6. *Merl S. Das System der Zwangsarbeit und die opferzahl im Stailinsmus// Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1995. Jg.46. Heft 5/6. S. 277-301.
7. Куртуа С. и др. *Черная книга коммунизма: преступления; террор, репрессии*. - М., 1999.
8. Неймарк Н.М. *Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века*. - М., 2005. С.162- 163.
9. Земсков В.Н. *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960*. - М., 2003.
10. Земсков В.Н. *Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950 гг. // Отечественные архивы*. - № 1
11. Ким Г. и Мен Д. *История и культура корейцев Казахстана*. - Алматы, 1995. - 347 с
12. Баталов Э. *Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль*. - № 4.; Борисов Ю., Голубев А. *Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль*. - 1994. - № 4. - С. 110–119

References:

1. Iong L. *Nemetskaya pyataya kolonna vo vtoroy mirovoy voyne*. - Moskva: IIL, 1958.
2. *Conquest R. Soviet deportation of nationalities*. – London – New York. 1960.
3. *Pobol N.L., Polyan P.M. Stalinskiye deportatsii. 1928-1953*. M., 2005. – S. 14-15.
4. *Solzhenitsyn A.I. Arhipelag GULAG: opyt khudozhestvennogo issledovaniya. V 3 tomakh i 7 chastyakh*. – Parizh, 1973-1975.
5. *Nekrich A. Nakazannyye narodi*. –Nyu-Iork: Khronika. 1978. (*Nekrich A.M. The punished peoples. New York, 1979.*)
6. *Merl S. Das System der Zwangsarbeit und die opferzahl im Stailinsmus// Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1995. Jg.46. Heft 5/6. S. 277-301.
7. *Kurtua C. i dr: Chernaya kniga kommunizma: prestuplenia; terror, repressii*. - M., 1999.
8. *Neymark N.M. Plamy nenavisti: etnicheskiye tsistki v Evrope XX veka*. - M., 2005. S.162- 163.
9. *Zemskov V.N. Spetsposelenci v SSSR. 1930-1960*. M., 2003.
10. *Zemskov V.N. Prinuditelniye migratsii iz Pribaltiki v 1940–1950 gg. // Otechestvennyy arkhivi*. - № 1
11. *Kim G. i Men D. Istoriya i kultura koreytsev Kazakhstana*. - Almaty, 1995. – S. 347
12. *Batlov E. Totolitarizm zhivoi i mertvi // Svobodnaya misl*. - № 4.; *Borisov Y., Golubev A. Totolitarizm i otechestvennaya istoriya // Svobodnaya mysl*. - 1994. - № 4. - S. 110–119.